

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.9, No. 18
Autumn 2020 & Winter 2021

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

The Nature of Personality in Mulla Sadra's Philosophical System

Maryam Ahmadi¹
Sahar Cavandi²
Mohsen Jahed³

Abstract

This study seeks to examine Mollasadra's view on the nature of personality; This task is possible by a new approach to Sadra's theory on the soul and by basing on their general philosophical foundations, such as the "originality of existence", the "gradation of existence" and ... The main question of this article is: How does Mulla Sadra explain his theory on the nature of personality on the basis of his philosophical

---

¹- PhD student of Islamic Philosophy and Theology of Zanjan University, corresponding author
Maryam_ahmadi@znu.ac.ir

²- Professor of Islamic Philosophy and Theology, University of Zanjan drskavandi@znu.ir

³- Professor of Islamic Philosophy and Theology, University of Zanjan
jahed.mohsen@znu.ir

Received: 15/01/2020

Reviewed: 21/04/2020

Revised: 09/06/2020

Accepted: 14/06/2020

system? In order to achieve this aim, the descriptive-analytical method is used, and after summarizing and extracting the personality components from Mulla Sadra's works, his Philosophical-Ethical Personality Model as the first model of philosophical personality in the field of Islamic philosophy, is explained and it is provided. The results of this study are: To present the model of human existential personality in a longitudinal diagram in three levels: general nature (as an underlying factor of personality); Basic involuntary personality; and a special voluntary personality. The first two levels are mainly the basis of the basic level of personality; What constitutes the structure of man's voluntary personality are the dominant and acquired properties of man; This level of personality is the basis of human perceptions, actions, thoughts and intentions in this world and the criterion of belonging to the reward and the punishment, as well as falling into paradise in the hereafter, and the truth of Sadra's human personality is based on it.

Keywords: Mulla Sadra, Personality, Innate Personality, Nonvolatile Personality, Special Voluntary Personality.

Problem Statement

Believing that Mulla Sadra's philosophical system has the necessary and sufficient capabilities to infer and explain the philosophical personality of man, this paper seeks to delve into the issue to reproduce the conditions and introductory requirements for the birth of theories on personality in the philosophical thinking of the Islamic world.

Today the term "personality" and research in the field of "personality theories" is one of the most important psychological issues (Larsen & Bass, 2019, p. 21), Whereas, for example, Alport quotes approximately 50 different definitions of personality presented by other researchers in this field (Karimi, 2017, p. 14), but considering the content of theories of psychological personality and the weaknesses in these theories, it seems, theories Personality requires another realm in order to analyze the structure of human personality, not on the basis of individual behaviors and clinical observations, but on the basis of rational theoretical foundations in the field of psychology, if there are necessary grounds in that field. To achieve this, it is necessary to study the nature of personality in philosophical systems so that if there are the necessary components and capabilities in this field, personality theories are extracted from these systems and many personality problems are solved.

It seems that one of the rational systems that can be able to derive the theory of philosophical personality based on its sound anthropological foundations is Mulla Sadra's philosophical system, because in philosophical discourses the personality is never interpreted from a single numerical character (As dealt with in psychology), rather a specific philosophical personality is an infinite truth that is present in all individuals (Samadi Amoli, 2007, vol. 1, p. 173).

In other words, what causes similarities and differences in human beings and forms the basis of a true human personality based on a philosophical view is a genuine external thing that each individual human being has used to the best of his or her capacity. Personality issues in a philosophical system can be considered in its true meaning when the real totality is accepted as a genuine and current thing in individuals in that system. According to this, it can be said that personality is based on the basic principles of Sadra philosophy, such as "originality of existence" (as an infinite truth), "gradation in existence", "physical generation of soul", "true union of soul and body" "Unity of the knower (Subject) and the known (object)", "substantial motion", etc. can be presented as a philosophical discussion (not based on a single numerical person).

Therefore, the main question of this paper is about the nature of personality from the perspective of Sadra's wisdom, the answer to which requires answering other sub-questions, such as: How is the role of perceptions in character construction in Mulla Sadra's philosophical system evaluated? What are the effective factors in the formation and growth of Sadra's personality? In other words, how are the issues of personality psychology explained in Mulla Sadra's philosophical system? In the formation of human personality, which of the levels of Sadra's personality is more important? What are the principles on which the influence of Sadra's character in belonging to the reward and the punishment in the Hereafter, as well as staying for an eternal life in heaven and hell, how is justified?

Method

The method taken in this article is a descriptive- analytic as a basic research.

Findings and Results

Considering the above mentioned discussions, in Mulla Sadra's system of existential originality, the basic general nature, temperament, resilience, heredity, and environmental factors are effective in the development of an involuntary philosophical personality and provide the basis for the structure of the voluntary human personality, but on what the true personality of man, is based or, in the sense of human truth, as being established and fulfilled in its three existential beings, are as follow: the intentionality, property, and morality of the human being and what are dependent on the type of human perception in the path of existential despair. Accordingly, although Mulla Sadra in his works emphasized the difference of the human soul has emphasized on the nature, and this itself constitutes the basis of the personality differences of the Sadrian human being, but human property and actions play a more fundamental and influential role than the factors influencing the involuntary personality, such that the true personality of the Sadrian human is nothing but voluntary intuitive and affective property.

References

- Hassanzadeh Amoli H, *Persian description of Asfar Arba'eah*. Second Edition, Qom: Boostane Book publications: 2009. Persian.
- Daghim S, *Mosuah Mostalahhate Sadr al-Din al-Shirazi*, Beirut, Lebanon School of Publications. no date. Arabic.
- Reza Nejad Gh. *Observation of the Divine*. Qom: Ayat Eshraq Publications: 2008. Persian
- Shirazi, M, *Al-Mabda' wa l-ma'ad*, Tehran, Publication of the Iranian Philosophy and Philosophy Society. 1976. Arabic
- Samadi Amoli D, *Sharh-e Nahayat oh Al-Hikmah*, Qom: Ghaem al-Mohammed Publications. 2007. Persian.

چیستی شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا

مریم احمدی^۱

سحر کاوندی^۲

محسن جاهد^۳

چکیده

این پژوهش در صدد بررسی دیدگاه ملاصدرای متأله، پیرامون چیستی شخصیت است؛ این مهم، با نگرشی نو بر مباحث علم النفس صدرایی و با ابتدای بر مبنای عام فلسفی ایشان، نظیر «صالت وجود»، «تشکیک در مراتب وجود» و... امکان پذیر می‌گردد. پرسش اساسی این مقاله عبارت است از اینکه: ملاصدرا بر اساس نظام فلسفی خود، چیستی شخصیت را چگونه تبیین می‌کند؟ در این راستا، با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی، پس از احصا و استخراج مؤلفه‌های شخصیت از آثار ملاصدرا، مدل شخصیت فلسفی - اخلاقی ملاصدرا، به عنوان اولین مدل شخصیت فلسفی در حوزه فلسفه اسلامی، تبیین و ارائه می‌شود. دستاوردهای این پژوهش عبارتند از: ارائه مدل شخصیت وجودی انسان، در نموداری طولی در سه مرتبه: فطرت‌عام (به عنوان عامل زمینه‌ساز شخصیت)؛ شخصیت غیرارادی پایه؛ و شخصیت ارادی خاص. دو مرتبه نخست، عمدتاً زمینه‌ساز مرتبه اصلی شخصیت محسوب می‌شوند؛ آنچه شاکله شخصیت ارادی انسان را می‌سازد، ملکات غالب و مکتسبه آدمی است؛ این مرتبه از شخصیت، مبنای ادراکات، اعمال، افکار و نیات انسان در این دنیا و معیار تعلق ثواب و عقاب و نیز خلود در جنت و نار در نشئه بعدی بوده و حقیقت شخصیت انسان صدرایی مبتنی بر آن است. کلمات کلیدی: ملاصدرا، شخصیت، فطرت‌عام، شخصیت غیرارادی پایه، شخصیت ارادی خاص.

maryam_ahmadi@znu.ac.ir

drskavandi@znu.ac.ir

jahed.mohsen@znu.ac.ir

^۱ - دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه زنجان، نویسنده مسئول

^۲ - دانشیار فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه زنجان

^۳ - دانشیار فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه زنجان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۵

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۲/۰۲

تاریخ اصلاح: ۱۳۹۹/۰۳/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۲۵

بیان مسأله

با باور به اینکه نظام فلسفی ملاصدرا دارای قابلیت‌های لازم و کافی، برای استنباط و تبیین شخصیت فلسفی انسان است، این مقاله سعی دارد تا با واکاوی این مسأله، مقدمات تولد نظریه‌های شخصیت را در تفکر فلسفی جهان اسلام فراهم آورد.

امروزه اصطلاح «شخصیت» و پژوهش در حوزه «نظریه‌های شخصیتی» از مهم‌ترین مباحث روانشناختی است (لارسن و باس، ۲۰۰۱۹، ص ۲۱)، به طوری که به عنوان مثال آلپورت تقریباً ۵۰ تعریف مختلف از شخصیت را در پژوهش‌های محققان دیگر در این حوزه نقل می‌کند (کریمی، ۲۰۱۷، ص ۱۴)، اما با تأمل در محتوای نظریه‌های شخصیت روانشناختی و ضعف‌های موجود در این نظریه‌ها (رجوع شود به تغییر رفتار و روان درمانی (نظریه‌ها و روش‌ها)، ۱۳۷۹، ص ۴۴۶ و روانشناسی شخصیت (حوزه‌های دانش درباره ماهیت انسان)، ۱۳۹۷، ص ۲۲-۳۰) به نظر می‌رسد، نظریه‌های شخصیتی، قلمرو دیگری می‌طلبد تا در صورت وجود زمینه‌های لازم در آن حوزه، ساختار شخصیت انسان، نه بر اساس رفتارهای جزئی فرد و مشاهدات بالینی، بلکه بر اساس مبانی نظری عقلانی در حوزه علم‌النفوس مورد تحلیل و واکاوی قرار گیرد. رسیدن به این مهم، نیازمند بررسی چپستی شخصیت در نظام‌های فلسفی است تا در صورت وجود مؤلفه‌ها و قابلیت‌های لازم در این حوزه، نظریه‌های شخصیت از این نظام‌ها استخراج و راه‌گشای بسیاری از مسایل و مشکلات شخصیتی باشد.

به نظر می‌رسد، یکی از نظام‌های عقلانی که می‌تواند بر اساس مبانی متقن انسان‌شناسانه خود، قابلیت استخراج نظریه شخصیت فلسفی را داشته باشد، نظام فلسفی ملاصدرا است؛ زیرا در گفتمان‌های فلسفی هرگز از شخص واحد عددی (آن‌گونه که در روانشناسی بدان پرداخته می‌شود) تعبیر به شخصیت نمی‌شود، بلکه شخصیت خاص فلسفی عبارت است از حقیقتی غیر متناهی که در تمام افراد جاری و ساری است (صمدی آملی، ۲۰۰۷، ج ۱، ص ۱۷۳). به عبارت دیگر، آنچه موجب شباهت و تفاوت در افراد بشری بوده و اساس شخصیت حقیقی انسان برمبنای نگرش فلسفی را شکل می‌دهد، امری اصیل در خارج است که هر فردی از افراد بشر به میزان ظرفیت خویش از آن بهره برده است، از این رو مباحث شخصیتی در یک نظام فلسفی، زمانی در معنای حقیقی آن قابل طرح و بررسی

است که کلیتی حقیقی به عنوان امری اصیل و جاری و ساری در افراد، در آن نظام پذیرفته شده باشد. با توجه به این مطلب، می‌توان گفت، شخصیت با ابتنا بر مبانی بنیادین فلسفه صدرایی، نظیر «اصالت وجود» (به عنوان حقیقتی نامتناهی)، «تشکیک در وجود»، «حدوث جسمانی نفس»، «اتحاد حقیقی نفس و بدن»، «اتحاد عالم و معلوم»، «حرکت جوهری» و ... قابلیت مطرح شدن به عنوان بحثی فلسفی (نه بر اساس شخص واحد عددی) را پیدا می‌کند. از این رو، سؤال اصلی این جستار، چیستی شخصیت از منظر حکمت صدرایی است که پاسخ به این پرسش، مستلزم پاسخ به سؤالات فرعی دیگری است، نظیر اینکه: نقش ادراکات در ساخت شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا، چگونه ارزیابی می‌گردد؟ عوامل مؤثر در شکل‌گیری و رشد شخصیت صدرایی کدامند؟ به تعبیر دیگر، مباحث علم النفسی شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا چگونه تبیین می‌شود؟ در شکل‌گیری شخصیت انسان، کدام یک از مراتب شخصیت صدرایی از اهمیت بیشتری برخوردار است؟ تأثیر شخصیت صدرایی در تعلق ثواب و عقاب اخروی و نیز خلود در بهشت و جهنم بر اساس چه اصولی توجیه می‌شود؟

پیشینه پژوهش

گرچه تحقیقات بسیاری از سوی متفکران اسلامی و غربی در خصوص مباحث انسان‌شناسی ملاصدرا صورت گرفته، و همچنین در حوزه روانشناسی، پژوهش‌های گسترده‌ای پیرامون مباحث شخصیتی در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه منتشر شده است، اما تحقیق درباره چیستی و ماهیت نظریه شخصیت صدرایی کمتر مورد توجه واقع شده است، به تعبیری دیگر، پژوهش‌های انجام شده، کمتر در صدد به دست آوردن چارچوبی عقلانی در جهت ترسیم الگویی شخصیتی در این نظام فلسفی بوده‌اند، بر این اساس، تلاش این پژوهش برای ارائه مدل شخصیت صدرایی، جنبه‌ای نوآورانه دارد. لازم به ذکر است، هدف از این پژوهش تسری احکام روانشناسانه به فلسفه و یا به تعبیری، تغییر جایگاه ملاصدرا از فیلسوفی متأله به روانشناسی الهی نیست، بلکه سعی بر آن است با روش توصیفی-تحلیلی، پس از احصای مؤلفه‌های شخصیت، مدل شخصیت فلسفی-اخلاقی ملاصدرا از آثار وی استخراج شود، تا بتوان، از اولین مدل شخصیت فلسفی در حوزه فلسفه اسلامی سخن گفت.

۱- جایگاه اصطلاح شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا

بررسی آثار ملاصدرا نشان می‌دهد، برخلاف فلاسفه پیشاصدرایی (که صرفاً به شخصیت اخلاقی پرداخته و مفهوم شخصیت در قالب کلمات و واژه‌های دیگر از آثار ایشان قابل استنباط است)، اصطلاح شخصیت واژه‌ای غریب در شبکه باور صدرایی نبوده، بلکه در چهار حوزه فکری قابل بررسی است:

الف) تشخص فلسفی

ب) این همانی شخصی

ج) شخصیت اخلاقی - فلسفی (استکمالی)

د) وجود خاص فردی و حقیقت مخصوص به هر شخص

۱-۱- تشخص فلسفی

در *المعجم الفلسفی* واژه شخصیت از نظر قدما عبارت است از تشخص فردی یا فردیت (صلیبا، ۱۹۹۳، ج ۱، ص ۶۹۱)، به طوری که ملاصدرا، خود نیز در برخی متون خویش این دو اصطلاح را در مفهوم واحدی به معنای فردیت به کار برده است (شیرازی، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۷۳۶، ج ۶، ص ۴۲۲)، حال آنکه شخصیت انسانی مورد بحث در این مقاله، اولاً فرع بر تشخص فردی است و این دو اصطلاح، دو حیث از یک وجود بوده و به لحاظ مفهومی متفاوتند، ثانیاً بحث این مقاله، بررسی لغوی واژه شخصیت و پرداختن به معنای لفظی این اصطلاح و کاربرد لغوی آن در میان فلاسفه، به‌ویژه ملاصدرا نیست، بلکه مراد، بررسی محتوایی آثار ملاصدرا (هرچند در قالب اصطلاحاتی غیر از شخصیت) در خصوص مفهوم فلسفی- اخلاقی آن است. به نظر می‌رسد خلط مفهومی این دو اصطلاح، ناشی از ویژگی مشترک میان آن دو است که عبارتست از، عدم صدق بر کثیرین و یا به تعبیری امتناع از شرکت.

۱-۲- این همانی شخصی

بر اساس دغدغه اصلی ملاصدرا که همان اثبات معاد جسمانی و این همانی شخصی است، اصطلاح شخصیت در آثار ایشان به کرات بر مفهوم این‌همانی شخصی دلالت دارد:

«شخصیتِ شخص انسانی هنگام تجرد از ماده و بدن ابطال نمی‌شود، بلکه حین تجرد از بدن و حین تعلقش به آن، به‌عینه همان شخص واحد است» (شیرازی، ۱۹۸۸ الف، ج ۵، ص ۳۷۵). مشابه این مطلب مبنی بر بقای شخص انسان در موضع دیگری از تفسیر القرآن الکریم (همان، ج ۲، ص ۱۹۰)، اسفار اربعه (همو، ۱۹۸۹، ج ۳، صص ۳۲۴، ۴۱۵، ج ۵، ص ۷۶)، شرح و تعلیقه بر الهیات شفا (همو، ۲۰۰۴، ج ۲، صص ۶۷۶، ۹۱۵)، مبدأ و معاد (همو، ۱۹۷۶، ص ۳۵۸)، مظاهر الهیه (همو، ۲۰۰۰، ص ۸۷)، الشواهد الربوبیه (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۲۶۲)، مفاتیح الغیب (همو، ۱۹۸۵ الف، ص ۵۹۶) و رسالهٔ تشخص (همو، ۱۹۹۷ ب، ص ۱۲۴) نیز آمده است.

۳-۱- شخصیت اخلاقی - فلسفی (استکمالی)

ملاصدرا در الشواهد الربوبیه در شرح خصائص نبی، شخصیت ایشان را شخصیتی یگانه معرفی می‌کند که جامع جمیع کمالات نشئات سه گانهٔ عقلی، نفسی و حسی است (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۳۴۴). علاوه بر این، ایشان در مجموعهٔ رسائل فلسفی ضمن اشاره به تفاوت ادراکات ظاهری و باطنی انسان با سایر حیوانات، مرجع ادراکات مذکور را جوهری ملکوتی می‌داند که عین هویت و شخصیت آدمی است و «شخصیت انسان بماهی شخصیت» به واسطهٔ آن جوهر ملکوتی کامل می‌شود. (همو، ۱۹۹۷، ص ۱۱۸).

تصریح ملاصدرا بر «شخصیت نبی» و «شخصیت انسان» و بیان استکمال شخصیت انسانی به واسطهٔ جوهری ملکوتی در عبارات فوق، حاکی از آن است که اولاً: ایشان به مباحث شخصیت انسانی، مستقل از تشخص فلسفی همهٔ موجودات پرداخته است، ثانیاً: مراد ایشان از اصطلاح شخصیت انسانی، تنها تبیین این همانی شخصی و هو هویت نیست، ثالثاً: شخصیت انسان و استکمال آن از دغدغه‌های تفکر فلسفی اوست؛ زیرا بر اساس دو عبارت مذکور، ابتدا باید شخصیت انسان در شبکهٔ باور صدرایی، امری تعریف شده باشد که ایشان به استکمال آن از طریق جوهری ملکوتی اشاره کند و یا شخصیت پیامبر را شخصیتی جامع و اخلاقی معرفی کند.

۱-۴- وجود خاص فردی و حقیقت مخصوص به هر شخص

هر چند مراد از مباحث این مقاله پرداختن به شخصیت علم‌النفسی انسان در نظام فکری ملاصدرا است، اما اصطلاح شخصیت در متون صدرایی، واژه‌ای است که به طور اعم بر شخصیت هیولی (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۹۹؛ همو، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۱۳۶۶)، صورت (همو، ۱۹۸۹، ج ۵، ص ۱۵۴، ج ۲، ص ۴۲۱)، جسم (همان، ج ۵، ص ۲۶۷)، بدن (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۲۶۶)، انسان (همو، ۱۹۹۷، ص ۱۱۸)، نفس (همو، ۱۹۷۶، ص ۳۸۴)، علت و معلول (همو، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۱۰۴۴)، نبی (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۳۴۴) و ... به کار رفته است؛ از این‌رو به نظر می‌رسد، شخصیت در این نظام اصالت وجودی، از مفهومی عام در مقام ثبوت و تحقق برخوردار است که این همانی شخصی و شخصیت اخلاقی از این مفهوم عام فلسفی ناشی شده‌اند. این مفهوم در شبکه باور صدرایی ویژگی تولید کنندگی نسبت به اصطلاحات مذکور دارد. در بررسی آثار صدرایی این مفهوم مؤلف، چیزی جز وجود خاص هر فرد و حقیقت مخصوص به هر شخص در مراتب تشکیکی وجود نیست (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۱۱۴).

بر این اساس، از یک سو مراد ملاصدرا از استعمال اصطلاح شخصیت در آثار خویش، اشاره به حقیقت و وجود خاص هر شخص در مقام تحقق و ثبوت است که بر اساس اقتضای مباحث، بر این همانی شخصی و یا شخصیت اخلاقی نیز دلالت دارد، از سویی دیگر عینیت شخصیت با وجود خاص هر فرد، به معنای عین خارجی بودن شخصیت در مفهوم عام آن است و این در فلسفه صدرایی بدین معنا نیست که خارج، ظرفی جهت تحقق آن است، بلکه وجود خارجی، همان وجود منشأ اثر است (جوادی آملی، ۲۰۰۴، ج ۱-۲، ص ۱۴)، بنابراین خارجیت شخصیت در این نظام وجودی عبارتست از؛ «منشأ اثر بودن شخصیت»، نه اینکه خود مجموعه‌ای از آثار (برخلاف اغلب تعاریف شخصیت روانشناختی) تعریف شود. البته باید توجه داشت، مراد از شخصیت در معنای مورد نظر در نظام اصالت وجودی ملاصدرا - برخورداری انسان از درجه وجودی متغیر در میان همه هستی‌ها (شیرازی، ۱۹۸۹، ج ۸، ص ۳۴۳) - فقط در خصوص فرد انسانی قابل طرح و بررسی است؛ زیرا موجودات دیگر به واسطه درجه وجودی ثابت (همو، ۱۹۸۵ الف، ص ۲۹۱)، تخصصاً از مباحث شخصیت فلسفی صدرایی خارج می‌شوند (مرتبه وجودی ثابت افراد تحت یک نوع،

موجب پیدایش بیشترین شباهت در ویژگی‌ها و صفات بارز در آن افراد است، حال آن‌که مطالعه شخصیت بر اساس تفاوت‌ها و شباهت‌هایی که میان ویژگی‌های افراد به عنوان انواع منحصر به فرد شکل می‌گیرد (راس، ۲۰۰۸، ص ۱۳) امکان‌پذیر است. علاوه بر این، این عینیت در مقام ثبوت، به همسانی شخصیت فلسفی صدرایی با مفاهیمی نظیر هویت شخصی که در آثار ملاصدرا با وجود خاص هر شی عینیت دارد (همو، ۱۹۸۹، ج ۱، ص ۹۷، ج ۳، ص ۹) خواهد انجامید.

با توجه به مطالب مذکور و عینیت شخصیت انسان با وجود خاص وی در مقام ثبوت و تحقق در این نظام فلسفی، به نظر می‌رسد مباحث شخصیت به طور کلی (اعم از بررسی‌های روانشناسانه و فلسفی) در سه لایه قابل بررسی است:

الف) لایه سطحی (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر ثبات در رفتار)؛
 ب) لایه متوسط (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر سازه‌ای نظری و جوهری درونی)؛
 ج) لایه عمیق (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر اصل وجود).
 با توجه به تقسیم فوق، در نگرش وجودی ملاصدرا، بر اساس مبانی نظری این نظام، شخصیت امری مستقل از هستی و وجود شخص نبوده، بلکه همان وجود خاص فردی اوست (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۱۱۴). بنابراین، مباحث شخصیت در نظام صدرایی در لایه‌ای بنیادین، که همان هستی و اصل وجود و حقیقت آدمی است بررسی می‌شود.

۲- طرح شخصیت علم‌النفسی ملاصدرا بر مبنای اصالت وجود

در نظام اصالت وجودی ملاصدرا، نفس انسان تمام حقیقت اوست (شیرازی، ۲۰۰۹، صص ۱۰۱، ۱۱۶ و ۱۱۹) و از آنجا که شخصیت صدرایی در بنیادی‌ترین لایه مباحث شخصیتی مطرح می‌شود، از این رو طرح مباحث مربوط به شخصیت در نظام صدرایی مبتنی بر حقیقت آدمی و در حوزه علم‌النفس فلسفی قابل بررسی است. با این وجود، در آثار ملاصدرا، به‌جز اشارات ضمنی حاکی از اصطلاح شخصیت، تعریفی مصرح از آن دیده نمی‌شود، از این رو، ضمن بازسازی شبکه باور ملاصدرا در این خصوص، مدل شخصیت فلسفی ایشان بر اساس شخصیت علم‌النفسی، در قالب طرحی طولی و بر اساس چند عبارت کلیدی تبیین می‌شود:

- فطرت عام، به عنوان عامل زمینه‌ساز شخصیت؛
- شخصیت غیر ارادی پایه؛
- شخصیت ارادی خاص؛

۲-۱- فطرت عام (به عنوان عامل زمینه‌ساز شخصیت)

تفکر نظام‌مند ملاصدرا در مباحث شخصیتی، از بنیادی عام و واحد آغاز شده و به تدریج و طی مراحل شخصیت‌ساز در یک نظام طولی، تنوع شخصیتی انسان را به روشی فلسفی رقم می‌زند. این بنیان واحد مشترک، هرچند خود جزئی از شخصیت علم‌النفسی صدرایی نیست، اما زمینه‌ساز ساخت شخصیت محسوب می‌شود. سمیح دغیم در موسوعه مصطلحات صدرالدین الشیرازی، منظور از فطرت عام انسانی در آثار ملاصدرا را همان نوع آفرینش انسان بیان می‌کند (دغیم، بی‌تا، ۴۱۷).

ملاصدرا فطرت اولی مشترک میان انسان‌ها (شیرازی، ۱۹۸۸، ب، ج ۲، ص ۱۳۳) را با عناوین مختلفی نظیر فطرت اصلیه (همو، ۱۹۸۸، الف، ج ۳، ص ۴۷۷)، فطرت آدمیت (همو، ۱۹۸۵، الف، ص ۷۷۱) و فطرت الهیه (همان) بیان می‌کند. ویژگی‌های فطرت عام عبارتست از:

- الف) ناقص بودن آن در میان تمام زمینیان (همو، ۱۹۸۸، الف، ج ۷، ص ۴۱۶)؛
- ب) حصول کمترین مرتبه ایمان در مرحله فطرت اولی (همان، ج ۲، ص ۴۶)؛
- ج) مطیع خداوند بودن تمام مردم به حسب فطرت اولی (همان، ج ۷، ص ۴۱۶)؛
- د) امتیاز انسان از سایر حیوانات در اصل این فطرت (همو، ۱۹۸۸، ب، ج ۱، ص ۱۹۱)؛
- ه) مختلف بودن فطرت اولی در صفا و کدورت و شدت و ضعف در میان انسان‌ها (به تعبیری دیگر این فطرت در میان همه انسان‌ها مشترک است، اما صفا، کدورت و شدت و ضعف آن تشکیکی است) (همان، ص ۱۹۳).

به طور کلی، در آثار ملاصدرا، فطرت اولیه انسانی در معانی زیر به کار رفته است:
الف) نور توحیدی: (همو، ۱۹۸۸، الف، ج ۲، ص ۵۰۶)؛ ب) عدم سابق بر وجود انسان (مبدأ) و عدم لاحق بر وجود وی که همان فنا در توحید است (معاد) (همو، ۱۹۷۶، ص

(۴۳۳؛ ج) استعداد انسان در رسیدن به کمالات و جانشینی خداوند در ملک و ملکوت (نوری، ۱۹۸۵ الف، ص ۷۷۱).

ملاصدرا معتقد است، خلقتِ (فطرت) واحدِ نوع بشر و مماثلت افراد انسانی در ماده و صورتِ نفسی و بدنی، معنای جنسی مشترک میان انسان‌ها است (شیرازی، ۱۹۹۷ ب، ص ۱۴۴)، وی در موضعی دیگر، فطرت اولیِ مشترک میان همهٔ انسان‌ها را نسبت به فطرت ثانویهٔ مکتسبه، همانند نسبت جنس به نوع و یا نسبت حیوانیت عامه نسبت به انسانیت عامه برمی‌شمرد (همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۲، ص ۱۳۳) بر همین اساس، از یک سو، تحصیل این معنای جنسی، نیازمند به فصول مختلفی است که در این نظام فکری، برخی از آنها غیرارادی و برخی ارادی‌اند، به گونه‌ای که علاوه بر تحصیل بخشی به انسان، شخصیت غیر ارادی و ارادی وی را می‌سازند، و از سویی دیگر، همان‌گونه که تقوم نوع به جنس است، تقوم و اساس فصول انسان صدراپی و یا به تعبیری، شخصیت علم النفسی صدراپی بر این فطرت اولیِ مشترک بنا شده است.

بر اساس مطالب فوق، اولین مرتبه از مراتب طولی شخصیت انسانی به عنوان عامل زمینه ساز شخصیت (به واسطهٔ قید انسانی شخصیت)، فطرت عام و خلقت مشترک انسان است که مبتنی بر نور توحیدی و استعداد رسیدن به مراتب وجود انسانی می‌باشد. این فطرت عام، صرفاً قوه و استعداد محض و مشترک در میان همهٔ انسان‌هاست، بنابراین خود، داخل در شخصیت و وجود حقیقی آدمی نیست.

۲-۲- شخصیت غیر ارادی پایه

۲-۲-۱- عوامل مؤثر پیش از تولد

الف - میزان کثافت و لطافت مواد سفلیهٔ عالم طبیعت و مزاج حاصل از آن

در نظام اصالت وجودی ملاصدرا (همان‌گونه که بیان شد) فطرت عام انسانی که زمینه‌ساز شخصیت آدمی است، در صفا و کدورت و شدت و ضعف در افراد مختلف متفاوت است. به تعبیری دیگر ملاصدرا معتقد است، همهٔ انسان‌ها از میزان واحدی از استعداد در جهت رسیدن به مراتب عالیة انسانی برخوردار نیستند، به طوری که هیچ عاقلی نیز منکر این تفاوت در اصل فطرت جوهری انسان‌ها نیست، هرچند در زبان آن را انکار کند (همو،

۱۹۸۸ الف، ج ۴، ص ۲۴۳) و یا در موضعی دیگر، متساوی نبودن استعداد نفوس انسانی در اصل فطرت را امری محقق نزد خویش می‌داند (همو، ۲۰۱۴، ج ۲، ص ۳۴۲). به نظر می‌رسد، این اختلاف فطری در انسان صدرایی بر اساس قاعده «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء بودن نفس انسانی» توجیه‌پذیر است؛ زیرا در تفکر صدرایی، انسان در آغاز امر و ابتدای تکوّن از همین مواد و عناصر موجود در این عالم پدید می‌آید (همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۱، ص ۳۷۳، همو، ۱۹۷۵، ص ۴۵۸) و قابل (هیولای انسانی) تنها پذیرای صورتی است که متناسب با آن است؛ بنابراین که مواد سفلیه‌ای که یزای هر روح انسانی در عالم کون و فساد وجود دارد، از حیث کثافت و لطافت متفاوت بوده و مزاج‌های آنان در قرب و بعد به اعتدال حقیقی مختلف است؛ در نتیجه قابلیت این مواد بر ارواحی (صورت نفسانی) که به آنها تعلق خواهد گرفت نیز متفاوت خواهد بود (همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، صص ۱۱۷، ۳۴۵، ج ۵، ص ۴۴، ج ۶، ص ۲۶۶؛ همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۱، ص ۱۹۳). ملاصدرا معتقد است، مزاج، از مخصصات و ماهیاتی محسوب می‌شود که زمینه تأثیر مؤثر عقلی‌اند، به طوری که (براساس قاعده جسمانیة الحدوث بودن نفس انسانی) حدوث هر صورت و یا نفس از مبدأ دائم‌الفیض متوقف نمی‌شود، آلا بر استعدادات قوابل و اینکه بدن، زمانی نفس را قبول می‌کند که در آن، مزاج شایسته آن نفس حاصل شود، در این جا است که افاضة نفس از جانب واهب نفس مدبره ضرورت یافته و بدون تأخیر مانند فیضان خورشید بر قابلش افاضه می‌شود (همو، ۱۹۸۹، ج ۹، ص ۹)؛ از این رو شخصیت غیر ارادی صدرایی در ابتدایی‌ترین مراحل تکوّن جنینی، وابسته به کیفیت ترکیب عناصر اولیة وجود مادی و مزاج حاصل از آن است که در هر فرد از افراد انسانی به حسب جهت وحدت و میزان دوری از تضاد، کمال (صورت نفسانی) مناسب خویش را دریافت می‌کند (همو، ۲۰۱۴، ج ۴، ص ۳۷۲). بنابراین هرچه مزاج معتدل‌تر شود، نفس والاتری بر آن افاضه خواهد شد (همو، ۱۹۸۹، ج ۸، صص ۴۴۵، ۴۵۰-۴۵۱) و بالعکس.

ملاصدرا در اغلب آثار خویش، نظیر *مفاتیح الغیب*، *اسفار اربعه*، *شرح اصول کافی*، *تفسیر القرآن الکریم*، *المشاعر*، و *اسرارالآیات*، مواد سفلیه و عناصر اولیة تکوّن انسان را از جهت اشتراک بین صورت‌های متعدد، ماده و طینت آدمی قلمداد می‌کند (همو، ۱۹۸۵ الف، ص ۲۲۰؛ همو، ۱۹۸۹، ج ۹، ص ۱۹۴؛ همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۴، ص ۲۶۱؛ همو، ۱۹۸۸ الف، ج

۷، ص ۴۳۱، همو، ۱۹۸۵ ب، ص ۶۰، همو، ۱۹۸۲، ص ۱۵۸). ایشان در *مفاتیح الغیب* در تبیین برتری ماده اولیه انسانی (طین)، بر آتشی که شیطان از آن آفریده شده است، ویژگی رشد و نمو، لزوبت، امساک و ترکیب آن از آب و خاک را دلیلی بر تعلق روح بر آن و استفاده روح از آن برای تربیت خویش می‌داند (همو، ۱۹۸۵ الف، ص ۲۱۹). از نظر ملاصدرا اعتدال این طینت و ماده اولیه، در افراد بشری یکسان نیست، به طوری که ماده ابدان انبیا و اولیاء، از ترکیبی اعتدالی از حیث اصلاّب شامخه و ارحام مطهره برخوردار است. حال آنکه در مقابل، طینت افراد شقی از اصلاّب دانی و ارحام نجس حاصل شده است (سبزواری، ۱۹۸۹، ج ۹، ص ۱۹۴).

ملاصدرا در *اسرارالآیات* نیز بر اساس روایت ذیل به اختلاف در مزاج، تفاوت در طینت و اختلاف در خلقت انسان‌ها تصریح نموده است: «إن الله لما أراد خلق آدم، أمر أن یؤخذ قبضه من کل أرض، فجاء بنو آدم علی قدر طینتها الاحمر و الأبیض و الأسود و السهل و الحزن و الطیب و الخبیث» (شیرازی، ۱۹۸۲، ص ۱۴۰). این اختلاف در طینت و مزاج حاصل از آن، دارای عرض عریضی است که قابل تحدید و انحصار نیست و همان‌طور که دو شخص در هیأت و شکل یکی نیستند، نفوس و اذواق نیز در دریافت حقایق و سیر تکامل انسانی متفاوتند (حسن‌زاده آملی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۶۹). لازم به ذکر است، براساس تعلیق حکیم سبزواری بر جلد نهم از *سفار/ربعه* (سبزواری، ۱۹۸۹، ج ۹، ص ۱۹۴) در تفکر صدرا، طینت آدمی امری ایستا و دارای حد یقینی نیست، بلکه این ماده اولیه به دلیل پذیرش صور متعدد بر اساس «قاعده لبس بعد لبس» و «اشتداد وجودی» امری جدا از ذات و حقیقت آدمی نخواهد بود.

ب- حالات و ویژگی‌های شخصیتی والدین

شخصیت علم‌النفسی ملاصدرا علاوه بر نوع طینت آدمی و مزاج حاصل از آن در ابتدای تکون جسمانی خویش، متأثر از حالات پدر و مادر و عوامل وراثتی است؛ به طوری که از نظر وی، خصوصیات اخلاقی (ملکات) که صورت حقیقی نفس انسانی است، تا هفت نسل منتقل می‌شود (شیرازی، ۱۹۸۲، ص ۱۴۰). بنابراین همان‌گونه که جنین در شکل ظاهر و هیئت، شبیه به والدین و اجداد خویش می‌گردد، در برخی خصوصیات اخلاقی نیز

بدون اکتساب ارادی از والدین خویش، با آنان مشترک است. از این رو شخصیت غیر ارادی وی در دوران جنینی، متأثر از عوامل وراثتی و آن چیزی خواهد بود که نطفه از آن به وجود می‌آید (همان).

در تفکر صدرایی، طینت و مزاج حاصل از آن، نقش تعیین‌کننده‌ای حتی در شکل‌گیری شخصیت ارادی انسان دارد (همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۱۱۷) در ادامه این مطلب، ملاصدرا حتی این اختلاف در نفوس بشری و به تبع آن اختلاف در مراتب وجودی انسان‌ها را از ملزومات نظام احسن جهان آفرینش دانسته، معتقد است بدون وجود نفوس شقی و طبایع غلیظه، این نظام احسن باطل شده و یکسانی نفوس بشری در اصل فطرت، ادراک، ارادت و شوق، نه تنها از عدالت الهی به دور است، بلکه عین ظلم و ستم محسوب می‌شود (همان، صص ۱۱۷-۱۲۰). زیرا در نظام تألّهی ملاصدرا (با ابتنا بر شواهد قرآنی)، به دلیل تنوع استعدادها و مراتب متفاوت ارواح، سعادت و شقاوت نفوس نیز متفاوت می‌گردد: چه بسا شقاوت فردی، برای دیگری، به واسطهٔ دنائت و خست ذاتش، سعادت محسوب شود، و چه بسا سعادت فردی، برای شخص دیگر، به دلیل علوّ فطرت او، شقاوت باشد (همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۴، صص ۳۶۵-۳۶۶)، براین اساس، ملاصدرا معتقد است، هر گونه نقص در استعداد، سبب نقص در سعادت است (همان)؛ لذا شخصیت انسان در مقام تحقق، نه تنها، تماماً امری اکتسابی و به ارادهٔ شخص نیست، بلکه به دلیل تفاوت در مراتب سعادت و شقاوت، امری تشکیکی و در ابتدای حدوث (که خود صفت شی خارجی است) ملهم از استعدادهای ذاتی و متأثر از ویژگی‌های والدین است.

۲-۲-۲- عوامل مؤثر پس از تولد (عوامل محیطی)

پس از دوران جنینی، آنچه شخصیت غیر ارادی انسان صدرایی را تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد، عبارتند از:

الف - اختلاف در پاک‌ی شیر و غذایی که به طفل داده می‌شود: ملاصدرا ضمن استناد به حدیث امیرالمومنین (ع) که «شیر دادن طبیعت را عوض می‌کند» (سفینه، ج ۱، ص ۲۵۱) بر تغییر طبیعت طفل به واسطهٔ پاک و حلال بودن شیر و غذا تأکید کرده، بیان

می‌کند: «عرب هرکسی را که بخواهد به فضل و برتری ستایش نماید، می‌گوید: آفرین بر شیری که خوردی» (همو، ۱۹۸۲، ص ۱۴۱).

ب - تفاوت احوال پدر و مادر (شخصیت والدین) در آموختن، ادب نمودن و عادت دادن به خوبی‌های نیک و بد: ملاصدرا در شرح اصول کافی، کودک را همانند مومی می‌داند که به تمام شکل‌ها در می‌آید به همین دلیل بر اهمیت تأدیب کودکان و اطفال و نیز تمرین افعال نیکو در این سنین تأکید نموده، معتقد است فایده این تأدیب تا زمانی است که احوال و حالات فرد به صورت ملکه‌ای که صورت باطن نفس انسانی است، در نیامده باشد (همو، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۳۳۵). ملاصدرا در شرح و تعلیقه بر الهیات شفا نیز سختی تعلیم رجال بالغ را، به جهت استحکام صفات حیوانی در آن‌ها دانسته، معتقد است کودکان همانند صحیفه‌هایی خالی از نقش، قابلیت تصویر هر نقش و صورتی را در خود دارند (همو، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۷۵۷).

ج - اختلاف کودکان از جهت استادی که ایشان را آموزش می‌دهد: به باور ملاصدرا، راهی که استاد برمی‌گزیند، کودک نیز می‌پیماید (همو، ۱۹۸۲، ص ۱۴۲). موارد سه گانه فوق که نقشی اساسی در شکل‌گیری شخصیت پس از تولد انسان صدرایی دارند، از عوامل محیطی مؤثر در شخصیت‌اند که به همراه عوامل وراثتی و مزاجی پیش از تولد، شخصیت غیر ارادی پایه صدرایی را می‌سازند؛ زیرا در این نظام اصالت وجودی، صورت، مناط شخصیت در موجودات مرکب از ماده و صورت است (همو، ۱۹۸۸، الف، ج ۲، ص ۱۹۰). بر این اساس شخصیت غیرارادی انسان در ابتدای حدوث جسمانی و تکامل جسمانی - روحانی، همان صورت نفسانی است؛ از این‌رو هر آنچه سبب استكمال این صورت نفسانی شود (خواه ارادی و خواه غیر ارادی) موجب رشد و تکامل شخصیتی نیز خواهد گردید. بنابراین همان‌گونه که پیش‌تر نیز بیان شد، رشد و تکامل صورت نفسانی در «جسمانیة الحدوث بودن» این حقیقت است؛ زیرا حرکت جوهری که عامل اصلی سیورورت و اشتداد وجودی در حقیقت آدمی است، بر اساس «اتحاد حقیقی نفس و بدن» در این نظام فکری امکان‌پذیر می‌شود. از این‌رو، ابتدا این اتحاد موجب حرکت جوهری

غیر ارادی در روند تکامل جسمانی - روحانیِ نفس (شخصیت آدمی) می‌گردد که بر اساس عوامل مذکور در دوران جنینی و حتی قبل از آن و نیز قبل از وارد شدن به مرحله ارادی و انسانی، شخصیت غیر ارادی انسان صدرایی را بنا می‌کند. با توجه به مطالب پیش‌گفته، مراد از پایه بودن شخصیت غیر ارادی انسان صدرایی، اولاً: تأکید بر مبنا بودن این مرتبه از مراتب شخصیت، برای ساخت و استكمال شخصیت ارادی انسان صدرایی است، به طوری که بنا بر تأکید ملاصدرا، شخصیت ارادی انسان متأثر و مبتنی بر عوامل مزاجی و وراثتی پیش از تولد است (همان، ج ۱، ص ۱۱۷)، ثانیاً: پایه بودن این مرتبه از شخصیت، موجب تفکیک و عدم خلط آن با شخصیت ارادی خاص انسان صدرایی می‌گردد.

۲-۲-۳- میزان تأثیر عوامل مذکور در ساخت شخصیت پایه صدرایی

با توجه به مطالب فوق، در نظام صدرایی، تعیین میزان تأثیر عوامل موجود، امری دشوار می‌نماید، اما می‌توان گفت:

اولاً، برخلاف مؤلفان کتب شخصیت روانشناختی، ملاصدرا تأثیر محیط، به معنای محیط پیرامون را تأثیری موقت می‌داند، به گونه‌ای که با زوال علل محیطی، فرد به طبیعت اصلی خویش بازمی‌گردد (همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۱۲۱).

ثانیاً، اگر چه ملاصدرا بر اهمیت تأدیب، تربیت، پاکی طعام و نقش مربی (به عبارت دیگر، عوامل محیطی) به کرات در آثار خویش اشاره کرده است، اما آنچه در شکل‌گیری ساختار شخصیت غیر ارادی انسان، بیشتر مورد تأکید ملاصدرا است، اختلاف فطری نفوس انسانی است؛ از این‌رو مزاج و سایر عوامل وراثتی پیش از تولد که در کیفیت پدیدآیی این تفاوت‌ها مؤثرند، نقش اساسی‌تری در ساخت شخصیت غیر ارادی دارند، به طوری که ملاصدرا خود، بر اختلاف نوعی، صنفی و شخصی مواد سفلیه‌ای که زمینه‌افاضه صور- ارواح- متناسب با آن مواد است، تصریح می‌کند (همان، ج ۵، ص ۴۶).

با توجه بر تأکید ملاصدرا بر تأثیر عوامل غیرارادی مذکور، در شکل‌گیری شخصیت غیرارادی انسان، به نظر می‌رسد بر اساس «قاعده جسمانیة الحدوث بودن نفس انسانی» و «اتحاد حقیقی نفس و بدن» هر شخص بنا بر پیشینه وراثتی و نوع اقتضات نظام احسن، سعادت خاص خود و قوه رسیدن به آن سعادت را داراست. بنابراین مدل شخصیت غیر

ارادی انسانِ صدرایی نیز به حسب شدت و ضعف عوامل مؤثر بیرونی و درونی، امری مشکک بوده و تأثیر آن بر شخصیت ارادی انسان انکارناپذیر است. (علاوه بر عوامل مذکور جهت بررسی بیشتر کینونت‌های پیشین آدمی پیش از تولد، کتاب تبیین فلسفی انواع انسانی در حکمت صدرایی تألیف عبدالله صلواتی، انتشارات هوزان پیشنهاد می‌شود).

۲-۳- شخصیت ارادی خاص

آخرین و اصلی‌ترین مرتبه از مراتب طولی شخصیت انسانی در نظام فلسفی ملاصدرا، شخصیت ارادی منحصر به فرد آدمی است. این مرتبه از شخصیت که مبتنی بر ادراکات و عمل است، انسان صدرایی را به نحوی وجودی، نوعی خاص می‌گرداند. ملاصدرا در مباحث شخصیت ارادی، در روشی مشابه با مزلو، هدف از شناخت انسان را دست یافتن به شخصیتی سالم‌تر می‌داند که این مهم در نظام تألهی صدرایی، با الگو قرار دادن شخصیت انسان کامل که همان شخصیت نبی است، میسر می‌گردد.

از نظر ملاصدرا، برترین جزء نبوت (شخصیت کامل صدرایی) علم به حقایق اشیا، یا همان عقل نظری است (شیرازی، ۱۶۸۸ ب، ج ۲، ص ۴۳۴)، از این رو شخصیت انسانی در این نظام، مبتنی بر ادراک و آگاهی است، یعنی آنچه شخصیت نبی و یا به تعبیری حقیقت اصیل انسانی بدان وابسته است، آگاهی و معرفت حقیقی است (همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۶، ص ۲۸۰). حال هر یک از افراد انسانی به میزان برخورداری از ادراک و آگاهی، در مرتبه خاصی از مراتب تشکیکی وجود قرار گرفته و دارای شخصیت منحصر به فرد خویش می‌گردد: «فَمَقَامَ كُلِّ آدَمٍ وَ مَنْزِلَتَهُ فِي الْعُلُوِّ وَ السُّفْلِ بِقَدْرِ إِدْرَاكِهِ وَ هُوَ مَعْنَى قَوْلِ الْأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «النَّاسُ أَبْنَاءُ يَحْسَنُونَ» (بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۸۳، ح ۸۴)، فالإنسان بين أن يكون دوداً، أو بهيمهً أو فرساً أو شيطاناً، ثم إذا جاوز ذلك يصير ملكاً» (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۳۴۰).

ملاصدرا در عبارت فوق، ضمن اشاره به اهمیت ادراک، شکل‌گیری شخصیت فلسفی - اخلاقی مورد نظر خویش را در قالب چند عبارت به سادگی بیان نموده است:

الف) ایشان ابتدا مقام و منزلت و یا به عبارتی شخصیت ارادی - اخلاقی هر انسان را به مرتبه ادراکی وی نسبت می‌دهد، یعنی همان ابتدای شخصیت ارادی انسان بر معرفت و آگاهی حقیقی و کسب حکمت در دو حوزه نظر و عمل.

ب) ملاصدرا در تفسیر حدیث فوق، معتقد است این حدیث، دلالت بر نسخ باطن‌ها و انقلاب در حقیقت انسانی دارد، چه بسیار افرادی که در ظاهر صورتی انسانی دارند، اما در باطن ملک، شیطان، سگ، شیر، گرگ و .. هستند (همو ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۳۰۵)؛ به عبارتی دیگر، از نظر وی، انسان‌ها بر اساس آنچه می‌دانند و به آن عمل می‌کنند در درجات متفاوتی از جن، ملک، بهیمه و ... قرار می‌گیرند (همو، ۱۹۸۸ ب، ج ۳، ص ۱۸۲). در تفسیر دیگری از این حدیث، ملاصدرا ارزش و شخصیت اخلاقی هر فرد را به اندازه همت او و آنچه بر اساس آن کسب می‌کند، می‌داند (همان، ج ۲، ص ۲۶۴) از این رو ایشان در این عبارت، بر حسب تأکید بر تأثیر اکتسابات آدمی بر ارزش و شخصیت اخلاقی، از مرتبه ادراک و آگاهی در شخصیت، به مرتبه فعل و شکل‌گیری شخصیت بر اساس نیت و اکتساب افعال منتقل می‌شود.

ج) در پایان این عبارات نیز ملاصدرا، بر تغییر شاکله و شخصیت انسانی اشاره کرده، بیان می‌کند: شخصیت انسان، شخصیت ثابت و صرفاً حقیقتی واحد نیست، بلکه حقیقت آدمی در عین وحدت، متکثر بوده و بر اساس حرکت اشتدادی وجودی، قابلیت تبدیل شدن به شخصیت حسّی (کرم)، خیالی (حیوانات مختلف) و منحنط (شیطان) را دارد، و سرانجام بر اساس غلبه ملکات اخلاقی، نیت و افعال مکتسبه، صورت حقیقی نفسانی وی و یا به تعبیری شخصیت حقیقی او شکل می‌گیرد.

باتوجه به مطالب فوق، معیار اصلی در شکل‌گیری شخصیت ارادی، وابسته به نوع فطرت ثانویه مکتسبه، توسط هر یک از نفوس بشری است. فرآیند این اکتساب، همان‌گونه که پیش‌تر بدان اشاره شد، از مرحله نفس حیوانی آغاز می‌شود؛ زیرا ویژگی حیوان انسانی، داشتن اراده و ادراک است و این ادراک ابتدا براساس حرکت جوهری غیر ارادی و سپس حرکت جوهری ارادی، نفس انسان صدراپی را در مسیر اشتداد وجودی در عالم محسوسات قرار می‌دهد. نفس با ادراک محسوس و منفعل شدن از آن بر اساس قاعده اتحاد عالم و

معلوم، عین وجود علمی آن مدرک شده و وجود وی و به تبع آن، شخصیت وجودی او استکمال ابتدایی یافته و تبدیل به انسان حسی می‌شود (صمدی‌آملی، ۲۰۰۷، ص ۴۴۵). شخصیت حسی در مسیر اشتداد وجودی پس از استکمال در مراتب عالم حس، به قوه خیالی ضعیفی می‌رسد که سرشت آن حکایت‌گری است (همان). به نظر می‌رسد قوه خیال و ادراک خیالی، تأثیر بسزایی در کسب فطرت ثانویه و به تبع آن در رشد شخصیت ارادی انسان صدرایی دارد؛ زیرا اولاً: از نظر ملاصدرا، این قوه، هنگام متلاشی شدن این قالب مرکب از عناصر، به حال خود باقی بوده و هیچ‌گونه فساد و اختلالی در آن راه ندارد (شیرازی، ۱۹۹۷ الف، ص ۲۶۳) و هر آنچه مجرد و باقی است، جزء حقیقت شخص و در نتیجه شخصیت انسانی خواهد بود؛ ثانیاً: از نظر ملاصدرا اکثر نفوس بشری در این عالم، مقامشان، مقام عالم خیال و محسوس است (همو، ۱۹۸۹، ج ۱، ص ۳۸۷). بنابراین قوه خیال، مبدأ صدور افعال در این نفوس خواهد بود و بدین‌سان، آنچه منشأ اثر است، چیزی جز وجود و داخل در شخصیت فرد نیست. با توجه به مطالب مذکور، عالم خیال، جزء لاینفک شخصیت ارادی انسان در نظام صدرایی است.

پس از استکمال شخصیت انسان در مرتبه خیالی نفس در مسیر اشتداد وجودی، شخصیت انسان در مرتبه شخصیت بالفعل خیالی و بالقوه عقلانی قرار می‌گیرد. در این جا است که هر اندازه قوه عاقله (که انسانیت انسان به آن است) در جهت فعلیت، تحصیل و وجود، شدیدتر و قوی‌تر شود، براساس قاعده «اتحاد عاقل و معقول» شخصیت خاص انسانی وی قوی‌تر می‌گردد و بالعکس (همو، ۲۰۰۲، ص ۳۰۳). این مسیر اشتدادی مبتنی بر اتحاد عالم و معلوم، وجود خاص انسانی را ساخته و به تبع آن، شخصیت ارادی را در انسان صدرایی متکامل‌تر می‌کند.

باید توجه داشت، در این نظام فکری، تمام ادراکات و به تبع آن، افعال مبتنی بر این ادراکات، داخل در شخصیت ارادی خاص انسان صدرایی نیست؛ زیرا ملاصدرا در *الشواهد البرویه* در مبحث خلود اهل بهشت و دوزخ، جاودانگی بهشتیان و دوزخیان را ناشی از ثبات و دوام حاصل از اخلاق و ملکات مکتسبه نفس آدمی برشمرده و تک تک اعمال انسان را در این خلود دخیل نمی‌داند (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۲۹۴). از این‌رو، با وجود آنکه تک تک اعمال در ساخت و بافت نفس انسان دخیل‌اند، اما در ساخت شخصیت ارادی

انسان صدراپی مؤثر نیستند، زیرا هیچ‌کس با یک عمل محدود و متناهی، اعم از نیک و بد به بهشت و دوزخ، آن هم به طور مخلد نخواهد رفت (رضانژاد ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۱۳۲۳). بنابراین در این نظام فکری، تنها اعمالی شخصیت حقیقی آدمی را می‌سازند که براساس تکرار، تبدیل به ملکه و هیئت‌ی راسخ در وجود انسان گردند (همو، ۱۹۸۹، ج ۹، صص ۲۹۰-۲۹۱).

ملاصدرا در موضعی دیگر از *الشواهد الربوبیه*، اعمال و افعال انسان در دنیا را علت تروّج و زنده شدن شخص می‌داند (همو، ۱۹۹۷ الف، ج ۱، ص ۲۹۴-۲۹۵). مراد ملاصدرا از تروّج شخص به واسطه افعال خویش در دنیا، اشاره به سببیت آنها در پیدایش اوصاف، احوال و تجسم اخلاق و نیات آدمی به صورتی متناسب با معنی و مفهوم آنها در نفس آدمی است (مصلح، ۲۰۰۳، ص ۳۶۰) و یا به تعبیر دیگر، اعمال و افعال آدمی، موجب ساخت شخصیت و حقیقت آدمی در مسیر اشتداد وجودی براساس حرکت جوهری ارادی است. بنابراین نکته قابل تأمل در بررسی شخصیت ارادی خاص انسان صدراپی، تأثیر صفات و ملکات در حقیقت آدمی و یا به عبارتی بر شخصیت ارادی انسان است. ملاصدرا در آثار خویش، بیش از ۲۲۰ مرتبه به حدوث ملکات، چگونگی شکل‌گیری و غلبه آنها بر باطن آدمی اشاره کرده (شیرازی، ۱۹۸۸ ب، ج ۱، صص ۴۱۱، ۵۱۲، ج ۲، صص ۱۴۵، ۲۲۰ و...؛ همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۹۳، ج ۲، ص ۳۲۹، ج ۳، صص ۱۳۳، ۲۴۰، ج ۴، صص ۲۹۴، ۴۱۲، ج ۶، صص ۱۱۲، ۲۳۷ و...؛ همو، ۱۹۸۹، ج ۹، صص ۶۵، ۳۸۰ و...؛ همو، ۲۰۰۳، صص ۸۲، ۲۱۹ و...) معتقد است، دعوت، تأدیب، ارشاد و تهذیب، تنها تا زمانی مؤثر است که برخی صفات و ملکات به دلیل اتحاد عالم با صورت علمی این ملکات و نیز عینیت آنها با وجود عالم در شخص، راسخ نشده باشند؛ زیرا رسوخ این صفات در حقیقت آدمی، مانع از تأثیر و فعلیت کمالات و ملکات دیگر خواهد شد (همو، ۱۹۸۸ الف، ج ۱، ص ۱۹).

ملاصدرا در موضعی دیگر از *تفسیرالقرآن الکریم* نیز در تبیین این مطلب همانند روانشناسان شخصیت در حوزه صفات، ملکات را صفات مستحکم (Digman, 1989, P 57) وجود آدمی قلمداد نموده، معتقد است، توبه از معاصی، قبل از حصول صفات مستحکم در وجود آدمی امکان‌پذیر است (همان، ج ۵، ص ۳۲)، زیرا از نظر ایشان، استحکام صفات

بهایم و سباع در وجود آدمی و تبدیل آنها به خُلق و ملكة وجودی، سبب ابطال استعداد تحصیل کمالات علمیه و عملیه در آدمی می‌گردد (همان، ج ۴، ص ۲۹۱). براین اساس، شخصیت ارادی انسان صدراپی شخصیتی تک بعدی نبوده، بلکه همه ابعاد وجودی انسان را در بر می‌گیرد؛ چنان‌که با ابطال استعدادهای وجودی وی، انسانیت و یا به تعبیری شخصیت انسانی آدمی نیز از بین می‌رود (همان)، به تعبیری دیگر، انسان با حفظ مرتبه انسان طبیعی به انواع دیگر تبدیل شده و انسانیت و مدرک کلیات بودن او (صرفاً) به عنوان جنس برای انسان مطرح می‌شود (حکمت و صلواتی، ۲۰۰۶، ص ۶۰). براین اساس، شخصیت ارادی انسان (که خود مبتنی بر ادراک و آگاهی است) به شخصیت ارادی غیر انسانی و شخصیت ارادی انسانی تقسیم می‌شود که شخصیت ارادی انسانی، مبتنی بر فعلیت قوه عاقله بوده و شخصیت ارادی غیر انسانی، مبتنی بر فعلیت قوه خیال و ادراکات آن است، از این رو مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری و رشد شخصیت ارادی انسان صدراپی، کسب فطرت ثانویه با ابتناء بر ادراکات خیالی و عقلی و نیز ملکات و صفات وجودی مکتسبه ارادی است.

۳- مدل شخصیت فلسفی-اخلاقی انسان صدراپی

باتوجه به مطالب پیش‌گفته می‌توان گفت: شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا عبارت است از:

«ساختاری وجودی پویا با منشأ جسمانی، مبتنی بر فطرت مشترک اولیه آدمی، با روندی جسمانی-روحانی، متأثر از شخصیت غیرارادی پایه تشکیکی که بر اساس نیات، افعال و ملکات مکتسبه هر شخص در مرتبه شخصیت ارادی، نوع رفتار، افکار و در نهایت نوع سعادت و شقاوت آدمی را در نشئات وجودی تعیین می‌کند».

براین اساس و با توجه به میزان اهمیت هر یک از مراتب شخصیت در نظام فکری ملاصدرا، به نظر می‌رسد، الگوی کلی شخصیت انسان صدراپی در قالب مدل طولی ذیل قابل ارائه است؛

(مدل طولی شخصیت فلسفی - اخلاقی انسان در نظام صدرایی)

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب فوق، در نظام اصالت وجودی ملاصدرا، فطرت عام اولیه، مزاج، طینت، وراثت و عوامل محیطی در تکون شخصیت فلسفی غیرارادی آدمی مؤثر بوده و زمینه ساختار شخصیت ارادی انسان را فراهم می‌کنند، اما آنچه شخصیت حقیقی انسان و یا به تعبیری حقیقت انسانی انسان در مقام ثبوت و تحقق در نشئات وجودی مبتنی بر آن است، نیات، ملکات و اخلاقیات مکتسبه آدمی وابسته به نوع ادراکات وی در مسیر اشتداد وجودی است. براین اساس، هرچند ملاصدرا در آثار خویش بر اختلاف نفوس بشری در اصل فطرت تأکید داشته و این امر خود، زمینه‌ساز تفاوت شخصیتی انسان صدرایی می‌گردد، اما ملکات و افعال آدمی، نقش بنیادین و تأثیرگذارتری را نسبت به عوامل مؤثر در شخصیت غیر

ارادی دارند، به گونه‌ای که شخصیت حقیقی انسان صدراپی، چیزی جز ملکات مکتسبه ارادی و نفس‌ساز نیست.

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله دکتری خانم مریم احمدی و با همکاری اساتید راهنما، خانم دکتر سحر کاوندی و آقای دکتر محسن جاهد نگاشته شده است.

تشکر و قدردانی

این مقاله مستخرج از رساله دکتری، تحت عنوان « نظریه شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا » در تاریخ ۹۹/۵/۲۸ در دانشگاه زنجان دفاع و در تاریخ ۹۹/۷/۲۰ در ایرانداک به شماره ۲۶۴۰۶۹۷ ثبت شده است. در ادامه شایسته است از اساتید فرزانه و فرهیخته سرکار خانم دکتر کاوندی و جناب آقای دکتر جاهد که در کمال سعه صدر با حسن خلق و فروتنی از هیچ مساعدتی در این عرصه دریغ نکردند کمال تشکر را بنماییم، از تمامی اساتید بزرگوار گروه فلسفه نیز کمال تشکر و قدر دانی را دارم که در صورت نیاز فکری از هیچ کمکی مضایقه نکردند.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

معرفی نویسندگان

مریم احمدی، دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه زنجان
(نویسنده مسئول)

ایشان در سال ۱۳۹۱ مدرک کارشناسی خویش در رشته فلسفه و کلام اسلامی را از دانشگاه پیام نور زنجان و در سال ۱۳۹۴ مدرک

کارشناسی ارشد خویش را در همین رشته از دانشگاه زنجان اخذ کرده و در سال ۱۳۹۹ مدرک دکترای فلسفه و کلام اسلامی خو را نیز از دانشگاه زنجان کسب کردند. خانم مریم احمدی از سال ۱۳۹۵ در این دانشگاه به تدریس اشتغال داشته و جزء انجمن ملی نخبگان هستند.

Ahmadi, M. Visiting lecturer at Zanjan University, Zanjan, Iran

✉ Maryam_ahmadi@znu.ac.ir

دکتر سحر کاوندی، دانشیار گروه فلسفه دانشگاه زنجان (استاد راهنما)

ایشان در سال ۱۳۶۵ مدرک کارشناسی خویش را در رشته الهیات و معارف اسلامی از دانشگاه تهران دریافت کردند. در سال ۱۳۶۹ مدرک کارشناسی ارشد در رشته فلسفه و کلام اسلامی و مدرک دکتری در همین رشته در سال ۱۳۸۱ نیز دریافت شده از همین دانشگاه است.

خانم دکتر کاوندی، مدیر مسئول و سردبیر دو فصلنامه «تأملات فلسفی» و عضو هیئت تحریریه علمی - پژوهشی مختلف هستند. مقالات متعدد علمی در مجلات و کنفرانس‌ها و تألیف و تصحیح دو جلد کتاب (نقد الاصول و تلخیص الفصول « کتاب سال جمهوری اسلامی در سال ۱۳۹۰») از جمله کارهای علمی ایشان است.

Kavandi, S. Professor, Philosophy, Zanjan Teacher Training University, Zanjan, Iran

✉ drskavandi@znu.ir

دکتر محسن جاهد، دانشیار گروه فلسفه دانشگاه زنجان (استاد راهنما)

ایشان مدرک کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترای خویش در رشته فلسفه و کلام اسلامی را از دانشگاه تهران اخذ کرده‌اند. تعداد مقالات پژوهشی ایشان در مجلات و نشریات مختلف علمی حدود

۵۰ مقاله است و کل مقالات ایشان اعم از مجلات و همایش‌ها بالغ بر ۶۵ مقاله است. در حال حاضر کارهای عمده ایشان در حوزه فلسفه اخلاق است.

Jahed, M. Professor, Philosophy, Zanzan Teacher Training University, Zanzan, Iran

✉ jahed.mohsen@znu.ir

منابع و مآخذ

The Holy Quran

Javadi Amoli A, *Sealed Pure Win*. part 1, 5 Vol. 1, Qom: Isra, Publication Centera: 2004. Persian.

Hassanzadeh Amoli H, *Persian description of Asfar Arba'eah*. Second Edition, Qom: Boostane Book publications: 2009. Persian.

Hekmat N, Salavati A.] The multiplicity of a human being from Mulla Sadra's point of view] . *Journal of Sadra's Rhetoric*. 2009: 57: 53-63. Persian.

Daghim S, *Mosuah Mostalahhate Sadr al-Din al-Shirazi*, Beirut, Lebanon School of Publications. no date. Arabic"

Reza Nejad Gh. *Observation of the Divine*. Qom: Ayat Eshraq Publications: 2008. Persian

Jamalfar S.] Translation of personality psychology] . Ross A (Author). Second Edition, Psychological publications: 2004. Persian

Shirazi, M, *Al-Mabda' wa l-ma'ad*, Tehran, Publication of the Iranian Philosophy and Philosophy Society. 1976. Arabic

_____, *Asrar al-Ayat, Introduction and Correction of Khajawi*, M, Tehran, Islamic Wisdom Publications. 1982. Arabic

_____, *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, Editahion of Khajawi, M, Qom, Awake Publications. 1988 A. Arabic

_____, *Sharh-e Osool-e Kafi*, Tehran, Institute for Cultural Studies and Research Publication, Ministry of Culture and Higher Education. 1988 B. Arabic

_____, *Al- Hikmat al-muta'aliya fi-al-asfar al aqliyyt al- arba'a*, Commentary by, Sabzawari, H, Qom, Moqtaba al-Mustafawi Publications. 1989. Arabic

_____, *Al-shavahed al-Robubiyya fi al-Manahaj al-Salukiye*, Editahion of Ashtiani, J, Beirut, Lebanon, Al-Tarikh Institute of publications. 1997 A. Arabic.

_____, *Majmouat' al Rasa'el ol Falsafi*, Correction of Naji Esfahani, H, Tehran, Hekmat Publications. 1997 B. Arabic.

_____, *Al- Mazahir al- Ilahiyya fi Al-Alum al-Kamaliyya*, Tehran, Sadra Islamic Wisdom Publications. 2000. Arabic.

- _____, *Kasre Asnam-el Jaheliah*, correction of Jahangiri, M, Tehran, Hekmat Sadra Foundation Publications. 2003. Arabic.
- _____, *Al- Elahi Ayate Shifa Sharh wa Ta-alighe Mulla Sadra*, Correction and Introduction of Habibi, N, Tehran, Sadra Islamic Wisdom Foundation Publications. 2004. Arabic.
- _____, *Al-Raysale*, Qom, Maktaba al-Mostafawi Publications. no date. Arabic.
- Khajavi, M. [Translation and suspension of Mafatih al-Ghib]. Shirazi, M, I, I(Author). Second Edition, Tehran: Mola publications: 1985. Persian.
- Corbin H, Emad al-Dawlah B, B, E. [Translation of Al-Masha'er]. Shirazi, M, (Author). Tehran: Tahari Publications. 1985 B. Persian.
- Saliba J, *Al-Mujam al-Falsafi*, Vol 1, Beirut, Al-Sharqah al-Almiyah Electab Publications. 1993. Arabic.
- Samadi Amoli D, *Sharh-e Nahayat oh Al-Hikmah*, Qom: Ghaem al-Mohammed Publications. 2007. Persian.
- Karimi Y, *Personality theory*, Tehran: Third Edition, Editing Publications. 2017. Persian.
- Jomahri F.] Translation of personality psychology, The field of knowledge about human nature] . Larsen R, J, Bass D, M, (Author). Tehran: Fourth Edition, Roshd Publications. 2019. Persian.
- Mosleh J, *Clarification of intentions in solving the problems of the book of Al- Shawahid*, Tehran: Research Institute of Wisdom and Philosophy of Iran Publications. 2003. Persian.
- Dig man J, M. *Five robust trait dimension, Development, stability and utility*. Journal of personality. Vol 57: 195- 214: 1989.

How to cite this paper:

Maryam Ahmadi, Sahar Cavandi, Mohsen Jahed (2020- 2021).
What is Personality in Mulla Sadra's Philosophical System?.
Journal of Ontological Researches, 9(18), 293-320. Persian.
DOI: 10.22061/orj.2020.1505
URL: http://orj.sru.ac.ir/article_1505.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.